

A „KORNAI”

„A jövődö kutatói számára pótolhatatlanul fontos forrást szolgáltatnak majd a különböző tanúvallomások, amelyekben a korszakot átélő emberek őszintén vallanak életükről és tapasztalataikról. Mások is már elvégezték a tanúságtételt; ezenel tanúnak jelentkezem én is az önéletrajzommal. Tulajdonképpen a tudományos igényvel írott korábbi munkáimat is tanúvallomásnak szántam, letűnő korszakokról adott híradásnak. Azokban minél teljesebb objektivitásra törekedtem. Most elkészültem ezek szubjektív kiegészítésével. Ami A hiányból és A szocialista rendszerből kimaradt, mert túlságosan személyes jellegű volt, vagy valami gátolt a véleményem teljesebb kimondásában, azt most igyekeztem belefoglalni ebbe az írásba. Az életrajz műfaja lehetővé teszi számomra, hogy jó néhány kérdésben – köztük etikai, politikai vagy tudományos ügyekbe – kifejtsem személyes krédómat.”

„A tárgyi ismeretektől eltekintve lepergett rólam az, amit az iskolában hallottam a történelemről, filozófiáról, az emberi szellemről. Önmagamat képeztem, önmagam fejlesztettem saját ízlésemet és gondolkodásomat. Szellemi hatásokra éhesen faltam a könyveket. Szenvedélyesen is vásároltam őket és szépen gyarapodott a gyűjteményem. Beratkoztam az Újság című napilap közelünkben megnyílt könyvtárába, s onnét hordtam haza az olvasnivalót. Nehéz volt eligazodnom abban, hogy mit olvassak. Az egyik kalauzom Szerb Antal magyar és világirodalom története volt. Rendszerint hajnalban keltem, az iskolai tanulással egy-két óra alatt végeztem. A délután és az este azzal telt, hogy barátokkal találkoztam, beszélgettünk vagy olvastam. Egyik héten a Háború és béke, másik héten a Karamazov testvérek, Balzac és Flaubert, Mikszáth és Móricz Zsigmond, Arany János és József Attila, Kosztolányi és Tóth Árpád versfordításai, és sorolhatnám hosszan tovább a sok irodalmi élményt. (...) Ezekben az években nem rajzolódott ki bennem semmiféle elképzelés arról, hogy milyen pályára lépjek majd, ha felnőtt leszek. (...) Volt bennem valamiféle erős törekvés arra, hogy amihez hozzáérek, azt elvigyem a „komplettségig”.

AZ ÉN EGYETEMEM

**Részletek „A gondolat erejével” című kötetből
és „Bevezető tanulmány az életműsorozat első két kötetéhez”**

„Németül folyékonyan olvastam, viszont a gimnazista korban szerzett angol nyelvismeretem beroszdásodott. 1957-ben első teendőim közé tartozott, hogy igényesen megtanuljak angolul. Sokat és szisztematikusan tanultam. Talán valakitől jó tanácsot kaptam, talán szerencsém volt, mindenesetre jól sikerült az alpművek kiválasztása. Samuelson híres bevezető tankönyvével kezdtem, amit német fordításban olvastam. A „középszintű” (intermediate) áttekintésre Erich Schneider nyugatnémet közgazdász didaktikailag elsőrangú és korszerű háromkötetes tankönyvét tanultam meg, igen alaposan.

Ezzel be is fejeződött az átfogó tankönyvek feldolgozása, és ettől kezdve már csak különböző monográfiákat, tanulmánygyűjteményeket és folyóiratcikkeket olvastam. Olvasmányaimról alapos jegyzetet készítettem. Szemléltetésül néhány a szerzők közül: Arrow, Arrow-Karlin-Scarf, Boulding, Eucken, Haberler, Hayek, Hicks, Kalecki, Pigou, Samuelson, Stackelberg és Tinbergen. Róluk később külföldön szerzett ismereteim alapján megállapíthattam: nem volt szerencsém a kiválasztásukkal. Az olvasásukra fordított időt és fáradságot kiválóbb munkák megismerésére is fordíthattam volna. Sajnos, nem volt tapasztalt, a korszerű irodalomban naprakészen jártas tanárom, aki útbaigazíthatott volna.

Nagyon intenzíven tanultam. Nemcsak átfutottam a szöveget, hanem lejegyeztem, már csak a jobb memorizálás végett is, a fő mondanivalójukat, példákat oldottam meg. Amikor csak alkalmat adott rá az olvasmány, megpróbáltam végiggondolni: mi következik az olvasottakból a szocialista gazdaságra vonatkozóan. Alkalmazható-e az apparátus egy magyar vállalat, egy magyar iparág vagy a gazdaság egésze működésének megértésére? Életre szóló szellemi élményt jelentettek számomra nemcsak azok a megállapítások, amelyet az elolvasott művekből megismertem, hanem a módszer, és a stílus is. Logikus – néha nehéz, de azért átlátható és követhető – okfejtések vezettek el a következtetésekhez, nem pedig üres, doktriner spekulációk. Az érveket nem azzal pótolták a szerzők, hogy tekintélyekre hivatkoznak. (Ez egy nyugati diák számára magától értetődő volt már akkor is, de a Marx-, Engels-, Lenin-, Sztálin- és Rákosi-idézetekkel teletömött írások után frissen és üdítően hatott).

Főleg a mikroökonómia érdekelt, valamint az ehhez kapcsolódó témák, elsősorban a jóléti közgazdaságtan és a racionális döntés elmélete. (Keynesszel később ismerkedtem meg alaposabban.) Miután a „burzsoá közgazdaságtannal” szembeni marxista előítéletet teljesen kisöpörtem az agyamból, nyitva voltam a „mainstream” közgazdasági gondolat befogadására. Ez már nem volt ugyanaz a tökéletesen kritikátlan feloldódás egy „izmusban”, mint ami a fejemben tíz-tizenkét évvel korábban a marxizmus megtanulásakor végbement. Meggyőzőnek tűnt a közgazdasági jelenségnek az a magyarázata, amelyet ezek a könyvek felkínáltak. Samuelson tankönyvéből ekkor már ismertem a „neoklasszikus” jelző jelentését. Tulajdonképpen nem sok hiányzott ahhoz, hogy a „magántanulóként” elvégzett kurzus végén a neoklasszikus áramlat hívének minősítsem magam. Nem igazi kételyek vagy ellenérvek tartottak vissza ettől, inkább a korábbi kiábrándulás okozta dac, az az elhatározás, hogy szellemileg független akarok maradni.

Itt hadd ugorjak előre az időben egy pillanatra. Amikor már rendszeresen tanítottam amerikai egyetemeken, meg sem fordult a tanárkollégák vagy a diákok fejében, vajon hol szereztem meg a közgazdasági tudásomat. Ez magától értetődőnek tűnt a szemükben. Pedig nem volt az. Nemcsak azért, mert nem jártam Budapesten a Közgazdaságtudományi Egyetemre. Az 1940-es évek végén és az 1950-es években járhattam volna, de a dogmáktól mentes nyugati közgazdaságtant nem ismerhettem volna meg.”

BEVEZETŐ TANULMÁNY AZ ÉLETMŰSOROZAT ELSŐ KÉT KÖTETÉHEZ

A Kalligram Kiadónál tíz kötetben jelentek meg Kornai János válogatott munkái. Első kötetként az eredetileg 1980-ban publikált *A hiány* adták ki újra, második kötetként pedig *A szocialista rendszert*, amely először 1992-ben látott napvilágot. Ez utóbbi közül az alábbi tanulmányt, amelyben a szerző együttesen fűz megjegyzéseket mindkét kötethez. Három fő kérdéskört tárgyal: 1. a szocialista rendszer alaposabb megértése segít a múlt hamis értékelésének leküzdésében; 2. a szocialista rendszer egyes elemei különböző formákban „átszivárognak” a kapitalizmusba; 3. a szocialista rendszer vizsgálatához alkalmazott paradigma, fogalomrendszer és módszertan felhasználható a kapitalizmus elemzéséhez.

A két kötet megjelenési dátumai között az eltérés alig több mint 10 év (*A szocialista rendszer* először angolul jelent meg 1992-ben, majd magyarul 1993-ban, *A hiány* 1980-ban párhuzamosan látott napvilágot mindkét nyelven), de erre a rövid időszakra esett az újkori világtörténelem egyik nagy fordulata: a berlini fal lebontása, a szovjet birodalom összeomlása. Kezdetét vette az egykori kommunista országokban végbemenő rendszer-váltás.

A drámai változások közepette – noha persze egy bő évtizeddel idősebb és fontos tapasztalatokkal gazdagabb lettem – gondolkodásom világnézetem és értékrendem alapjába véve nem változott. Ugyanazt gondoltam a szocialista rendszerről, amikor azt még a vasfüggöny választotta el a nyugati világtól, mint azok után, hogy vasfüggönnyet felvonták. És mégis, a két könyv sok tekintetben különbözik egymástól, mert mindkettőre rányomták bélyegüket a történelmi időpontok, amelyekben megfogantak és nyilvánosságra kerültek. 2005-ben részletesen számot adtam a két mű születésének körülményeiről.

MIT MOND A HIÁNY ÉS A SZOCIALISTA RENDSZER A MAI MAGYAR OLVASÓNAK?

Amikor a hiányt írtam, Magyarországon hatalmi monopóliuma volt a kommunista pártnak. Ideológiai monopóliumra is törekedett, ám ezt nem tudta teljesen érvényesíteni: támogatott, túrt és tiltott [Rainer, 2001; Révész, 1997; Ständeisky, 1996]. A könyv megírásakor gondosan mérlegeltem a megjelenés várható feltételeit. Azt szerettem volna elérni, hogy a könyv ne a „tiltott” írások közé, hanem a „túrt” kategóriába kerüljön Magyarországon, azaz legalísan jelentethesse meg egy magyar kiadó. Ezen túlmenően, jusson el minél több olvasó kezébe más szocialista országokban is; lehetőleg úgy, hogy ott lefordítják és kiadják. De ha másképpen nem megy, legalább az angol nyelvű kiadás jusson el a régió tudományos könyvtáraiba.

Ennek a célnak az elérése érdekében tudatosan öncenzúrát alkalmaztam. Amit leírtam, az legjobb meggyőződésem szerint igaz volt. Csak az igazat írtam, de nem a teljes igazat. A hiány nem tárgyalta azokat a témákat, amelyeket még az akkori félig-meddig felpuhult diktatúra által uralt Magyarországon is tabunak minősítettek. Lehetetlen volt nyomtatásban őszintén beszélni arról, hogyan függnek össze a szocialista rendszer krónikus gyógyíthatatlan bajai a politikai struktúrával, azaz a kommunista párt egyeduralmával, valamint a Szovjetunió és a szovjet birodalomba tartozó többi ország viszonyával.

Az öncenzúra fájdalmas öncsonkítás; keserves érzés a szerző számára. Mégis úgy döntöttem: inkább csonkán jelenjék meg a mű, de legálisan, az olvasók tömegei számára hozzáférhető formában, csonkítatlan épségben, és nem „szamizdat” kiadásra, igen szűk olvasóközönségre ítélve.

Amit el akartam érni, elértem. A könyv, a lektorálás bizarr kalandjai után, amelyről részletesen beszámoltam önéletrajzomban, megjelent, és három kiadásban fogyott el Magyarországon. Kínában hat évvel a magyar kiadás után, 1986-ban publikálták, és rövid idő alatt százezer példányban kelt el. A kelet-európai szocialista országok közül szabályos kereskedelmi forgalomban értékesített könyvként csak Lengyelországban adták ki. Csehszlovákiában kinyomtatták, de „zárt kiadásban”, azaz az olvasók körét az illetékes párthatóság jelölte ki. A Szovjetunióban samizdatként terjedt az angol kiadás; az orosz nyelvű nyomtatott könyv megjelentetésére már csak a Gorbacsov főtitkárságának vége felé, 1990-ben került sor. Az országok és a publikációs dátumok sorozata sajátos formában tükrözi a szocialista rendszer felbomlásának folyamatát.

A kimondatlan szavakat is kiolvasták a sorok közül azok, akiknek igazán nyitva volt a szemük. A szocialista régióban élő polgárok tízezreinek feleszmélését gyorsították meg a könyv fő üzenetei: a krónikus intenzív hiányjelenségeket nem alkalmi hibák idézik elő, hanem magának a rendszernek az alapvető tulajdonságai. Megértették (és ezt a megértést sok egykori olvasó az 1990 utáni személyes beszélgetésekben nyomatékosan megerősítette), hogy a súlyos bajok kiküszöböléséhez nem elegendők a felemás reformok, hanem magát a rendszert kell megváltoztatni.

„A szocialista rendszer” előkészítő munkálataihoz 1983-ban fogtam hozzá, 1988-ban láttam neki a megszövegezésének. Még álltak a régi rend falai, de már málladoztak. Mire a könyv elkészült, nemcsak az emberek szabad mozgását akadályozó betonfalakat és szögesdrót sövényeket számolták fel, hanem a szavak szabad áramlását elzáró korlátokat és tabukat is. Miközben a hiányban nem fordul elő az a szó, hogy „párt”, a szocialista rendszerben a párt szerepének megvilágításával, a politikai hatalom és az ideológia elemzésével kezdődik az érdemleges tárgyalás. A könyv kimondja azt, amit 12 évvel korábban nem tudtam kifejtetni: a szocialista rendszer keletkezését és működését csak akkor érthetjük igazán, ha a politikai hatalom és hivatalos ideológia szerepéből indulunk ki.

A tudományos művek értékelésére az olvasók, a folyóiratok recenzensei, majd később az utókor nevében az elmélettörténet kutatói hivatottak. De talán nem érdektelen, miképpen rangsorolja saját műveit – nyilván érzelmek és elfogultságok befolyásától nem mentesen – maga a szerző. Ha engem kérdeznek, melyik művemnek volt leginkább érezhető hatása, habozás nélkül azt felelném: A hiánynak.

Összefoglalásra, széles áttekintésre törekedve nem juthat elég tér a részleteknek. A szocialista rendszer 11. fejezetének címe: Hiány és infláció – a jelenségek, a 12. fejezeté pedig Hiány és infláció – az okok. Ha ezt a két fejezetet „kinagyítjuk” (hasonlóan ahhoz, ahogy a képernyőn lévő képet „zoomolhatjuk”), akkor megkapjuk azt a tematikát, amelynek tárgyalása „A hiány” című könyv jó részét kitölti. Sokkal több a részlet; olyan összefüggések elemzésére is adódik lehetőség, amely önmagában fontos ugyan, de nem tartozik a rendszer alapvető jellegzetességei közé. A két könyv közül A hiány sokszínűbb, mint a másik; több benne az olyan gondolat, amely a megjelenés idején újnak és szellemileg izgatónak találhatott. A két könyv kiegészíti egymást.

Mindkét könyvben az elemzés középpontjában két „tisztá” elméleti modell szembevetése áll: a klasszikus szocialista rendszer és a klasszikus kapitalista rendszer. Szembevetendő, hogy alapvető tulajdonságaik homlokegyenest ellentétesek. Az egyik hiánygazdaság, a másik többletgazdaság, az egyiket a túlkereseti jelenségek, a másikat a túlkínálati jelenségek gyakorisága jellemzi.¹ Az egyikben krónikus munkaerőhiány, a másikban krónikus munkanélküliség mutatkozik. Az egyikben a bürokratikus koordináció, a másikban a piaci koordináció az erőforrások allokációjának fő mechanizmusa. Az egyikben a köztulajdon, a másikban a magántulajdon a domináns tulajdonforma.

Amíg a tisztá elméleti elemzés szintjén maradunk, jó szolgálatot tesz a messzemenő absztrakció, a két „tisztá” eset éles szembeállítás. A valóságos történelmi képződmények azonban sohasem „tiszták”, nem szigorúan homogének. Az egyik rendszerbe beleszivárognak a másik rendszer egyes elemei. Még a sztálinizmus legbrutálisabb korszakában is létezett, az üldöztetés ellenére is titokban működött „feketegazdaság”, amelyben a kapitalizmusra jellemző piaci mechanizmus közvetített eladó és vevő között. A szocialista rendszer kissé megszelídültebb, posztstálinista változataiban szélesebb területekre merészkedett a félig tiltott, félig megtűrt „szürkegazdaság”, itt-ott megjelentek a „maszekok”, a kisvállalkozó magántulajdonosok.

A jelen tanulmányban nem ezekről a jelenségekről, hanem az ellenkező irányú „beszivárgásokról” szeretnék néhány gondolatot kifejteni.

Kornai János három témát tárgyal, Közülük egyet – időszerűsége miatt – rövidítve közlünk (a szerk.).

PUHA ÉS KEMÉNY KÖLTSÉGVETÉSI KORLÁT

A szocialista rendszer tanulmányozása során ismertem fel: a veszteséges állami vállalat nem nagyon fél a pénzügyi kudarctól, mert biztosan számít arra, hogy a felső szervek kimentik. Pénzügyi helyzete nem korlátozza keményen a kiadásait, mert várakozásaiba beépült a kimentés elvárása.

Ezt a jelenséget nevezte el „A hiány” „puha költségvetési korlátnak”.² A költségvetési korlát akkor lenne kemény, ha a vállalat nem számíthatna kimentésre; ha a tartós veszteség csódhöz, a vállalat bukásához vezetne. Ha költségvetési korlát puha, a veszteség nem igazán élet-halál kérdése, és ezért a vezetőknek nem kell az árakat, a költségeket és

1 A hiány és A szocialista rendszer csak röviden, a szocializmussal való szembeállítás céljára foglalkozott a kapitalizmussal. A Gondolatok a kapitalizmusról című új tanulmánykötetem [Kornai, 2011] folytatja és kiegészíti az előző művek gondolatmenetét, amikor a többletgazdaságot és a kapitalizmus más jellegzetességeit helyezi a vizsgálat előterébe.

2 A puha költségvetési korlát kifejezés és az ehhez kapcsolódó gondolataim nyomtatásban az *Econometrica* című folyóiratban jelentek meg első ízben 1979-ben, tehát egy évvel A hiány publikációja előtt. A folyóirat az *Econometric Society* 1978. évi kongresszusán elmondott elnöki előadásomat közölte, amely röviden összefoglalta az akkor már kész könyvkézirat fő gondolatait [Kornai, 1979]. Mivel a puha költségvetési korlát gondolatköre A hiány című könyvön végzett munka egyik terméke volt, jogosult elsősorban az 1980-as könyvhöz, nem pedig az 1979-es cikkhez kapcsolni.

veszteséget túlságosan a szívükre venni. Ilyen körülmények között gyengül az ösztönzés a költségek csökkentésére, a takarékos gazdálkodásra. Felelőtlenül lehet kezdeményezni beruházásokat, hiszen a költségtervek túllépésekor a felsőbb hatóságok mégis csak kifizetik a számlát. Itt rejlik a szocialista rendszer alacsony hatékonyságának egyik fő magyarázata.

A költségvetési korlát puhasága-keményisége nem szűken vett pénzügyi-elszámolási probléma. Itt egy szindrómával, összetett társadalmi-politikai-gazdasági jelenség csoporttal állunk szemben, amelyet számos tényező együttesen hoz létre, jellegzetes működési mechanizmusa van, és sokféle mélyre és messzire ható következményeket idéz elő.

Amikor a fogalom első ízben megjelent a munkámban, absztrakt síkon szembeállítottam a két „tisztá modellt”, a klasszikus szocialista és a klasszikus kapitalista rendszert. Előbbit a puha, utóbbit a kemény költségvetési korlát jellemzi. De már akkor felhívtam a figyelmet arra, hogy a kapitalizmus mai gyakorlatában sok területen érzékelhető a költségvetési korlát felpuhulása (Kornai (1980/2011) 328-329. o.).

A puha költségvetési korláttal (pkk) kapcsolatos nézeteim első megjelenése óta több mint harminc év telt el, és elmondható: a fogalom és az ahhoz kapcsolódó elmélet látványos karriert futott be. Megpróbálom periódusokra tagolni a puha költségvetési korlát eddigi pályafutását.

Az első periódusban a közgazdászszakma túlnyomó része úgy vélte, hogy a pkk-jelenség a szocialista rendszerben működő államban a vállalat viselkedésének jellemzője. Ott (és csak ott) érvényesül. Ezért vizsgálatát rábízták a szovjetológusokra, a kommunista rendszer kutatására specializálódott kutatókra. Miközben a kifejezés sokszor megjelent a szocialista régióval foglalkozó irodalomban, más összefüggésben nemigen fordult elő.

A második periódus a rendszerváltással kezdődött. Amikor hirtelen intellektuális és politikai divatként egymásnak adták a kilincset a korábban kommunista országok kormányhivatalaiban és egyetemi közgazdasági tanszékeiben a nyugati közgazdászprofesszorok és a nemzetközi szervezetek vezető munkatársai, sorra fedezték fel, hogy a posztoszocialista országokban is puha a költségvetési korlát. Meg kell keményíteni, hogy igazán működhessen a piacgazdaság. Nem jelenhetett meg olyan Világbank- vagy EB-RD-jelentés, amelyben ne szerepelt volna a fogalommal kapcsolatos fejtegetés. Ekkor már nemcsak a szocialista gazdasághoz, hanem a posztoszocialista átmenethez is hozzákapcsolódott ez a gondolatkör.

A harmadik periódusban a szakma kezd rájönni: az egykori vasfüggönytől nyugatra is élt és él a puha költségvetési korlát szindrómája. Megvallom, az én szememben csigalassúsággal terjed a felismerés – de a kevésbé türelmetlen értékelés azt állapítaná meg, hogy a puha költségvetési korlát fogalma és az ehhez kapcsolódó elméletek immár eléggé széles körben váltak ismertté. A különböző közgazdasági szótárak és enciklopédiák külön címszót szentelnek a fogalom értelmezésének. E sorok megírásakor, 2012. március 11-én a Google angol nyelvű változatának keresőablakába beírtam, idézőjelek között összetartva, a „soft budget constraint” kifejezést és a keresőprogram 0,32 másodperc alatt 392 ezer eredményt talált.

A találatok első néhány tucat oldalán végighaladva immár nemcsak a szocialista rendszerhez és posztoszocialista átmenethez kapcsolódó írásokat olvashatunk, hanem számos olyan művet is, amely a kapitalista rendszer pkk-szindrómájával foglalkozik. Az

olasz kórházaktól a kínai magánvállalatokig, a görög államadósság kezelésétől a japán bankszektorig sok ország százféle jelensége található a hatalmas pkk-példatárban.

A három periódus egymást követi az időben. Ez azonban mint a legtöbb periodizálás, némileg egyszerűsítve ábrázolja a gondolat terjedésének dinamikáját. Valójában már kezdettől fogva felbukkantak biztató kivételek. Volt olyan kutató, aki már elég hamar felismerte, hogy a pkk-szindróma nem sajátos szocialista betegség, amellyel szemben immúnis lenne a nyugati világ.

A puha költségvetési korlát gondolata az első megjelenéstől napjainkig sokat fejlődött. „A hiány” verbális formában adta elő. Később elsősorban Dewatripont-Maskin (1995) úttörő cikke nyomán kidolgozták a jelenség első matematikai modelljeit. Azóta számos kutató vállalkozott a szindróma egyik vagy másik összefüggésének matematikai modellezésére. Különösen az a kérdés ébresztette fel az elvont elmélet síkján dolgozó tudósok fantáziáját, hogy vajon miért mutatkozik időbeli inkonzisztencia olyan döntéshozók magatartásában, akikről a standard közgazdaságtan szigorúan racionális, az időben is konzisztens viselkedést tételezne fel. Miért fogadkoznak, hogy nem fogják kimenteni a bajba jutott szervezetet – és utána mégis csak kimentik? Az amerikai üzleti világ nyelvén: miért dobnak jó pénzt a rossz pénz után? A problémát játékelméleti modellek segítségével próbálták vizsgálni. Más kutatók más matematikai eszközöket használtak fel a pkk-szindróma vizsgálatához.

„A hiány” csak kijelentéseket közölt, amelyek a jelenség gyakori tapasztalati megfigyelésén alapultak. Azóta igen sok mű látott napvilágot, amely széles körű, adatszerű empirikus vizsgálatokkal igazolta az állításokat; nem is egy közülük szigorú ökonometriai, matematikai-statisztikai elemzést végzett el a hipotézisek tesztelésére.

„A hiány” a puha költségvetés jelenségének okairól szólva csupán egyetlen tényezőt emelt ki: az állam paternalista szemmel tekint saját „gyermekére”, az állami tulajdonban lévő vállalatra. Az állam hozta létre, neki kell gondoskodnia életben maradásáról. Ez a kapcsolat tényleg létezik, de persze csupán egy, a magyarázó tényezők közül. Amint arról már az előbbieken volt szó: a könyv írásakor öncenzúrát alkalmaztam. Célozgtam arra, hogy a negatív jelenségeket, amelyeket a könyv tárgy, végeredményben „meghatározott társadalmi viszonyok, intézményi adottságok” szülik (Kornai (1980/2011) 583. o.). Sajnálattal kellett tapasztalnom, hogy legtöbb nyugati kollégám nem értette meg a mi sajátos tolvajnyelvünket; nem tudták, hogy az „intézményi adottságok” kifejezésével, amit nagy nyomatékkal a könyv végére tettem, a politikai berendezkedésre célzok. Úgy értelmezték a könyvemet, mintha én a puha költségvetési korlátot és a paternalizmust tekinteném a szocialista gazdaság súlyos bajait előidéző legfőbb tényezőnek, a negatív jelenségek végső okának. Máig is értetlenül és kissé elszomorodva gondolok vissza erre a félreértésre. Azt hitték talán, hogy én és a hozzám hasonlóan gondolkodók csak azt láttuk, hogy az állam paternalista – és azt nem is vettük észre, hogy az állam összeforrott a kommunista párttal, hatalmi monopóliuma van, és saját kénye-kedve szerint dönthet az állami vállalatok életéről és haláláról?

„A szocialista rendszer” írásakor már nem kellett burkolt célzásokra hagyatkoznom. Itt már a helyére kerülhetett a paternalizmus és a puha költségvetési korlát (Kornai (1993/2012). Pillantsunk a kötet 381. oldalán található 15.1. ábrára! A kauzális láncolatot öt blokk jelképezi. A legmélyebb okokat (a marxista-leninista párt osztatlan hatalma, a hivatalos ideológia uralkodó befolyása) az 1. blokk sorolja fel, a „felületen” mutatko-

zó végső következményeket (erőltetett növekedés, krónikus hiánygazdaság stb.) az 5. blokk. Szó sincs arról, hogy a paternalizmus és a puha költségvetési korlát szindrómája a legmélyebb okok között szerepelne, ezek a kifejezések az utolsó előtti, 4. blokkban olvashatók.

A puha költségvetési korlát szindrómája megjelenhet állami tulajdonban lévő és magántulajdonban lévő vállalatban, forprofit és nonprofit szervezetben, az államgépezetben (központi vagy lokális szinten) és nem állami intézményeknél. Van, amikor egész ágazatokat mentenek ki, sőt egyre nagyobb figyelmet kap a pkk-jelenség „legmagasabb szintje”, amikor egész országokat húznak ki a pénzügyi bajból más országok és/vagy nemzetközi szervezetek.³

A puha költségvetési korlát minden jelenségénél két szereplő jelenik meg: az a szervezet, amelyet kimentenek, és az a szervezet, amely kiment. Utóbbit sokféle tényező készítheti a kimentési akcióra. Ha a bajba került egységet (legyen az vállalat, bank, kórház, helyi önkormányzat vagy akár a nemzeti kormány) nem mentik ki, akkor súlyos bajok következnek be: sok dolgozó elveszíti a munkahelyét, továbbgyűrűző hatások visszavetik a termelést, csökkenek az állam bevételei és így tovább. A gazdasági következmények elégedetlenséget szítanak, politikai feszültségeket idéznek elő. Ám ha a kimentések sokszor ismétlődnek, akkor más bajok következnek be. A döntéshozók hozzászoknak a kimentéshez, elvárják azt – és akkor már nyakig benne vagyunk a puha költségvetési korlát szindrómájában, annak valamennyi pazarlásra csábító, hatékonyságot csökkentő ártalmas hatásával együtt.

Ez a dilemma is szerves része annak a nagy nemzetközi vitának, amely a 2008 őszen kirobbant nemzetközi pénzügyi válság nyomán bontakozott ki. Ki kell-e menteni a bankokat vagy az óriásvállalatokat, ha pénzügyi bajba kerültek? Kell-e pénzügyi mentőövet dobni azoknak az országoknak, amelyeket államcsőd fenyeget? Az európai áramlat inkább a költségvetési korlát keményítése, az amerikaiak inkább a puhítása irányába húznak – de persze ez sem ilyen egyértelmű, mindenhol vannak ellenáramlatok. És akik az egyik vagy másik terápia mellett kardoskodnak, csak a saját álláspontjuk mellett szóló érveket hangoztatják. Többnyire elmulasztják azt, hogy tárgyilagosan szembeállítsák egymással mind a költségvetési korlát puhításának, mind a keményítésének összes kedvező és ártalmas hatását.

Szembeötlő, hogyan puhult fel a háztartás költségvetési korlátja világszerte. „A hiány” című könyv még azt állapította meg, hogy a szocialista rendszerben a háztartás költségvetési korlátja kemény. Ám a posztoszocialista régióban – többek között Magyarországon is – mind több háztartásban úgy érezték: jövedelmük nem igazi korlátja a költségeknek, hiszen könnyen hozzájutnak készpénzfizetés nélkül is a kívánt jószághoz. A korlátlan vásárlás illúzióját keltették a hitelkártyák, az áruhitel és jelzálogkölcsonök.

A háztartási szektor eladósodása nőttön-nő, amíg csak ki nem pukkad a léggömb, és ki nem derül az erőn felüli költségek. És amikor ez bekövetkezik, akkor a súlyosan eladósodott háztartások egy része képtelen fizetni a törlesztőrészeket. Felvetődik

3 A pkk-elmélet alkalmazási területeiről rendszerezett áttekintést ad Kornai-Maskin-Roland [2003]. A cikk irodalomjegyzéke kiemeli a témáról készült legfontosabb műveket. E szemle megírása óta sokat gazdagodott a kérdés irodalma, de frissebb összefoglaló tanulmányról nincs tudomásom.

a puha költségvetési korlát szokásos dilemmája. Ha a fizetésektelenné vált háztartást nem mentik ki, akkor a fizetésektelen családok egy része komoly bajba kerül: kikapcsolják a villanyt vagy a gázt, vagy kilakoltatják a lakásukból. Nemcsak a politikai és gazdasági következményeket kell ilyenkor megfontolni, hanem a szolidaritás és együttérzés etikai követelményeit is. Igaz, ezek az emberek maguk is felelősek a bajért, amibe belesodródtak. Mégis elszorul a szíve minden jóérezésű embernek, amikor látja, hogy egy családot kilakoltatnak.

2011-ben és 2012-ben Magyarországon is voltak tömeges kimentési akciók – de vajon a valóban rászorultakat mentették-e ki? Vagy inkább azokat, akik úgy gondolták: jól profitáló befektetés lesz, ha jelzáloghitel segítségével lakást vesznek vagy építenek, amit azután bérbe adnak vagy értékesítenek. Pestiesen szólva, „ráfáztak” a vállalkozásukra, mert az üzleti konjunktúra másképpen alakult, mint ahogyan azt elképzelték. Ha őket mentik ki, akkor megjelenik a pkk-szindróma. A tömeges kimentés valóságos biztatás arra, hogy legközelebb ismét ezzel próbálkozzanak.

Itt abba lehetne a puha költségvetési korlát témáját. A fentiekkel érzékeltettem, hogy ami ezzel kapcsolatban a két könyvemben található, eleven, időszerű problémára hívja fel a figyelmet. Ráadásul a Google-statisztika különleges sikerélménnyel tölthető el. És mégis meg kell vallanom, az elégedetlenség erősebb bennem, mint a gondolat terjedése miatt érzett öröm. Meg vagyok győződve arról, hogy a pkk-szindróma tudományos vizsgálata túl lassan halad előre.

A magatartási közgazdaságtan arra törekszik, hogy teljesebb magyarázatot adjon a döntéshozók motivációjára. Szeretne például túllépni azon a szimplifikáló kijelentésen, hogy a vállalat „profitot maximalizál”. Bizonyos, hogy a motiváció egyik tényezője minden szinten (a háztartások, a vállalatok, a közintézmények és központi kormányok számára) a költségvetési korlát puhaságának-keményiségének foka. Minél erősebb e tényező befolyása, annál inkább elterelődik a vezetők figyelme a termelés és a piac ügyeitől, és áttolódik a kormányzattal és a politikusokkal való közeli kapcsolatok kiépítése felé, hiszen baj esetén tőlük remélheti a segítséget.

Különösen fájó hiányosság, hogy a pkk-szindrómával kapcsolatos normatív elmélet kidolgozására még csak kísérlet sem történt. Nem arra gondolok, hogy a kutató adjon receptet: mikor kell kimentési akciót végrehajtani, és mikor tilos ezt megtenni. Ám szükség lenne olyan elméleti munkára, amely elősegíti a pro és kontra érvek szisztematikus átgondolását.

És van egy izgalmas politikatörténeti-eszmetörténeti kérdés is, amelyre választ kellene keresnünk. Biztos, hogy a pkk-szindróma megjelenése a mai kapitalizmusban, olyan országokban, amelyek sohasem mentek keresztül a kommunista uralom korszakán, nem a szocializmus öröksége. Ott a pkk-jelenség a kapitalista rendszer saját produktuma. És ha ez így van, akkor jogos-e a szóhasználat, amelyet sokszor hallunk politikusoktól, újságíróktól, néha még akadémiai emberektől is: itt a szocializmus kúszik bele a kapitalizmusba? Hayek híres könyve, „Az út a szolgaságba” (Hayek (1944/1991)) nyomán jelent meg sokak gondolkodásában az aggodalom, hogy minden lépés, amely felad valamit az egyén, a vállalat, a kis közösség autonómiájából, önrendelkezéséből, a saját döntéseiről viselt felelősségből, minden lépés az államhatalom döntéseinek kiterjesztésének irányában – lépés a szocialista rendszer felé. Még ha ez a fogalmazás talán túlságosan messzire megy, annyi bizonyos, hogy minél inkább elharapózik a pkk-szindróma, annál inkább

válk a kapitalizmus – legalábbis ebben a fontos vonatkozásban – hasonlóvá a szocialista rendszerhez.

Több mint három évtized telt el a puha költségvetési korlát gondolatának első megjelenése óta. Remélem, nem kellene újabb évtizedek, hogy sokkal közelebb jussunk az itt feltett nehéz kérdések megválaszolásához.

RENDSZERPARADIGMA

Eddig azt tárgyaltuk, mennyiben vannak a két könyv tartalmának időszerű üzenetei a mai olvasó számára. Ám egy-egy tudományos művet elemezve adódik egy másik fontos nézőpont is: mennyiben használható a kutató által alkalmazott tudományos apparátus és metodika más témák elemzéséhez? Működőképeseke-e „A hiány”-ban és „A szocialista rendszer”-ben használt fogalmak, vizsgálati módszerek és a mögöttük rejlő tudományfilozófia – ha más témákhoz próbálnák felhasználni őket?

Az általam alkalmazott megközelítés sok tekintetben rokon két másik áramlatéval: az intézményi közgazdaságtanéval (institutional economics) és magatartási közgazdaságtanéval (behavioral economics). Sok az átfedés, de talán nem szerénytelenség azt állítani, hogy ez a két könyv és más munkáim hozzáadnak valamit az említett két tudományos áramlat metodikájához.

Az intézményi és a viselkedési közgazdaságtan szellemében írott munkák nagy része parciális jellegű, valamely szervezet, jogi intézmény, esetleg valamilyen jelenség vagy mechanizmus viselkedését és működési jellegzetességeit írja le és magyarázza. Ezzel szemben abban a két könyvben, amelyeket e tanulmány kommentál, a hangsúly egész rendszerek vizsgálatán van. Az áll a kutatás előterében, hogyan függnek össze egy bonyolult társadalmi-gazdasági-politikai építmény elemei egymással, hogyan hatnak egymásra, melyek a hatások elsődleges irányai, melyek a fő hatások visszahatásai. Egyik tanulmányomban rendszerparadigmának neveztem ezt a megközelítést (Kornai (1999)).

A rendszerparadigma alkalmazóját különösen érdeklik azok a jelenségek, amelyek rendszerspecifikusak; amelyek csak az egyik, vagy csak a másik rendszerre jellemzőek. Azt próbálja tisztázni, melyek a rendszernek azok a vonásai, amelyek a rendszerspecifikus jelenségeket létrehozzák. A kapitalizmus bizonyos mélyen gyökerezett, genetikus tulajdonságai szükségképpen készítenek a vállalkozókat innovációra, ez a rendszer egyik legfontosabb, a technikai haladást rohamosan előrehajtó tulajdonsága. Ezzel szemben a szocializmusban mélyen gyökerezett, genetikus tulajdonságok következtében hiányoznak ezek a készítenek, sőt elkerülhetetlen az innovációs folyamat lefékeződése.

A mérleg nem billen minden tekintetben a kapitalizmus javára. A szocialista gazdaság a növekedés bizonyos fokán olyan állapotba jut, amikor már felszívta munkaerő-tartalékait, és inkább a munkaerő iránti túlkereslet kerekedik felül. Ezzel szemben a kapitalista rendszer sajnálatos, de elkerülhetetlen genetikus tulajdonsága a tömeges krónikus munkanélküliség, amely csak fellendülések idején enyhül, de sohasem szűnik meg teljesen.

Megpróbáltam saját újabb munkáimban tovább lépni. A 2011-ben megjelent „A gondolatok a kapitalizmus” című kötetben a rendszerparadigma metodikáját a kapi-

talista rendszer általános elemzésére használtam. A kötet a korábbi munkák egyenes folytatása.

2012 elején „Központosítás és kapitalista piacgazdaság” címmel cikket publikáltam, amely – eltérően az előbb említett kötettől – nem a kapitalista rendszer általános és tartós tulajdonságaival foglalkozott, hanem a jelenlegi magyarországi politikai rezsím által kiépített hatalmi és irányítási struktúrával.

Megpróbálom összegezni, hol tartottam saját választásaimban 1959 körül. Talán van, aki egyetlen drámai fordulattal képes átállni új pályára. Nekem mintegy öt évig, 1954-től 1959-ig tartott, hogy kialakítsam, hogyan akarok élni a jövőben, Alaposan átgondolt döntések és rögtönzések, kényszerek által behatárolt szűk és szinte korlátlanul széles választási lehetőségek sorozatából és szövevényeiből alakult ki, de – utólag visszatekintve elmondható – 1959 körül már kiforrott néhány elhatározásom. Öt döntést emelek ki.

1. Szakítok a kommunista párttal.
2. Nem emigrálok.
3. Nem a politikai, hanem a tudományos kutatás lesz a hivatásom. Nem vállalkozom a kommunista rendszerrel szembeni küzdelem hősiess, illegális formáira. Tudományos tevékenységemmel kívánok hozzájárulni a megújuláshoz.
4. Szakítok a marxizmussal.
5. Elsajátítom a korszerű közgazdaságtan alapismereteit. Tanulmányaimmal, kutatásaimmal a nyugati közgazdászszakma részévé kívánok válni.

Az én esetemben 1959-re ez a néhány elhatározás már nem homályos és körvonalazatlan szándékok laza halmaza volt, hanem tudatos, átgondolt életstratégia. Negyvenöt év telt el azóta.

TÚL VAGYUNK AZ EZREDFORDULÓN.

Ez hosszú idő ahhoz, hogy elmondhassam: ez az öt elhatározás az egész további életemre szóló döntés volt. Nem állítom, hogy mindegyiknek kivétel nélkül minden esetben eleget tettem. Az ember esendő lény. Mindenesetre nagyon igyekeztem a választott életstratégiámhoz minél inkább ragaszkodni. Munkáimat tanúvallomásnak szántam. Személyes krédómat - hasznosítva az életrajz műfaját - számos kérdésben: etikai, politikai, tudományos ügyekben kifejtettem. Ha vétettem saját elveimmel szemben, utólag súlyos szemrehányást tettem magamnak. A „légy hú önmagadhoz” erkölcsi parancsa nagy érték lett a szememben.”

xxx

*Kornai János a Harvard University
és a Budapesti Corvinus Egyetem emeritus professzora, 90 éves.*

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE: RITTER TIBOR